

Przemysław Sztafiej, *Afrykański Inny w Japonii. Reprezentacja subsaharyjskich Afrykanów w podręcznikach geograficznych w latach 1868–1945*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2023, ss. 276

W XIX w. rejon Afryki Subsaharyjskiej, zamieszkiwany głównie przez ludność czarnoskórą, stał się miejscem gwałtownej ekspansji kolonialnej. Już wraz z pierwszymi podbojami Afryki biały człowiek motywowany imperialnymi ambicjami ujrzał w niej możliwość wzbogacania się i taniego wyzysku lokalnych społeczności. W rezultacie ludzie, którzy sami siebie nazwali „bardziej cywilizowanymi”, za sprawą m.in. handlu czarnoskórymi niewolnikami zapisali się na ciemnych kartach historii świata. To jakże brutalne zetknięcie się z człowiekiem reprezentującym kulturę Starego Kontynentu stanowi podstawę ukształtowania się etnicznego stereotypu Afrykanów. „Dzicy”, „barbarzyńcy”, „ograniczeni umysłowo” – to tylko niektóre ze stygmatyzujących epitetów, jakie miały odzwierciedlać rzekome cechy mieszkańców Afryki. Co ciekawe, ugruntowany przez Europejczyków obraz człowieka o czarnym kolorze skóry wpłynął również na jego wizerunek w innych państwach, w tym także

w Japonii. Właśnie o transferze wiedzy o Afryce w Japonii i formowaniu się myślenia o mieszkańcach tego kontynentu wśród Japończyków pisze Przemysław Sztafiej w swojej monografii zatytułowanej *Afrykański Inny w Japonii. Reprezentacja subsaharyjskich Afrykanów w podręcznikach geograficznych w latach 1868–1945*, która w 2023 r. ukazała się nakładem Wydawnictwa Naukowego Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

Już we wstępie swojej książki Sztafiej zauważa pewne problematyczne aspekty, które pojawiły się w rozważaniach Edwarda Saïda, autora słynnych publikacji, które niegdyś podważyły dotychczasowy obraz Orientu w dyskursie akademickim. Sztafiej słusznie nie zgadza się z autorem *Kultury i imperializmu*, kiedy pisze, że: „Jednym z problematycznych punktów jest implikacja, że tworzenie reprezentacji Innego oraz jednocześnie uzyskanie nad nim władzy jest w jakiś sposób wyróżniającym elementem współczesnych kultur Zachodu. Autor ignoruje zatem fakt, że jest to raczej charakterystyczna cecha wszystkich społeczeństw ludzkich, w szczególności wtedy, gdy występują między nimi nierówności w układzie sił” (s. 13–14).

Co oczywiste, Japończycy również tworzyli narracje na temat m.in. mniejszości narodowych, takich jak Ajnowie (rdzenna ludność południowego Sachalinu, Wysp Kurylskich i Hokkaido), których

DOI: 10.4467/23538724GS.24.030.21059

język i kulturę od kilku dekad bada m.in. polski językoznawca Alfred F. Majewicz¹. Niemniej jednak dotychczas na polskim rynku wydawniczym nie było opracowania poświęconego japońskim badaniom nad subsaharyjskimi Afrykanami. Sztafiej ogólnie dotknął tej problematyki we wstępie do przekładu *Seikai kunizukushi* (世界国尽, *Pełne opisanie krajów świata*, 1869) autorstwa Fukuzawy Yukichiego (福沢諭吉, 1834–1901)², zatem dopiero teraz czytelnik zyskał sposobność, aby zapoznać się z pogłębianym studium o afrykańskim Innym³.

Recenzowana książka jest podzielona na cztery rozdziały. W pierwszym z nich autor skupił się na kontekście historycznym, opisał m.in. pierwsze kontakty Japończyków z Afrykanami, jak i najwcześniejsze teksty źródłowe, które wspominają o ludności czarnoskórej. To przybywający do Japonii Portugalczycy, sprowadzając niewolników, mieli

przyczynić się do spotkania tych dwóch odległych kultur. Jednym z najbardziej znanych Afrykańczyków, który został przedstawiony hegemonowi Odzie Nobunadze (織田信長, 1527–1613), był niejaki Yasuke. Sztafiej wspomina o tym człowieku, choć pomija szczegóły jego biografii, co wynika z dostępności przetłumaczonej na język polski książki *African Samurai: The True Story of Yasuke, a Legendary Black Warrior in Feudal Japan*, poświęconej wyłącznie tytułowemu bohaterowi⁴.

Publikacje, w których można odnaleźć wzmianki o Afryce, zaczęły pojawiać się od XVIII w., czyli – jak zauważa autor – wraz z rozwojem *rangaku* (蘭学, dosł. ‘holandologia’, ‘nauki holenderskie’), czyli studiów zachodniej/europejskiej wiedzy. Już w pracach japońskich pionierów z zakresu geografii świata, takich jak Nishikawa Joken (西川如見, 1648–1724)⁵ oraz Arai Hakuseki (新井白石, 1657–1725)⁶ można odnaleźć obraz ludów afrykańskich, powstały na bazie europejskich uprzedzeń. Oprócz wyżej wspomnianych autorów Sztafiej omawia w pierwszym rozdziale

¹ Prof. Alfred F. Majewicz jest autorem licznych publikacji dotyczących Ajnu. Do najważniejszych należą m.in.: *Dzieje i legendy Ajnów*, Iskry, Warszawa 1983; *Ajnu: lud, jego język i tradycja ustna*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań 1984; *Dzieje i wierzenia Ajnów*, SVARO-CIA, Poznań 1991.

² Fukuzawa Yukichi – pisarz, tłumacz, pedagog, założyciel Uniwersytetu Keiō, najstarszej japońskiej uczelni. Uważany za jednego z najważniejszych myślicieli, którzy mieli wpływ na rozwój Japonii w okresie Meiji. Jego wizerunek znajduje się na banknocie o nominalnie 10 000 jenów.

³ F. Yukichi, *Pełne opisanie krajów świata: Fukuzawa Yukichi i japońskie postrzeganie świata na początku okresu Meiji (1868–1912)*, tłum. i oprac. P. Sztafiej, J. Matsuka, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2020.

⁴ Por. T. Lockley, G. Girard, *Yasuke. Afrykański samuraj w feudalnej Japonii*, tłum. A. Wośńska, Kirin, Bydgoszcz 2021.

⁵ Nishikawa Joken – geograf i astronom, który działał przed wykształceniem się *rangaku*. Autor m.in. *Kai tsūshōkō* (華夷通商考, Traktat na temat relacji handlowych Chin i barbarzyńców, 1695).

⁶ Arai Hakuseki – historyk, geograf i uczony konfucjański. Autor m.in. *Sairan igen* (采覧異言, Rozmaite obrazy i dziwne słowa, 1713), jednej z pierwszych prac geograficznych, która oparta jest na podziale świata na kontynenty.

również prace Morishimy Chūryō (森島中良, 1756–1810)⁷, Shiby Kōkana (司馬江漢, 1747–1818)⁸, Yamamury Saisukego (山村才助, 1770–1807)⁹, Mitsukuriego Genpo (箕作阮甫, 1799–1863)¹⁰ i Mitsukuriego Shōgo (箕作省吾, 1821–1846)¹¹. Jednak ci intelektualiści przyjmują w większości zachodnią perspektywę. Zmiany w opisie Afryki za sprawą twórców nowej

geografii nastąpiły dopiero wraz z początkiem okresu Meiji (1868–1912).

Sylwetki dwóch jej pionierów, czyli Fukuzawy Yukichiego i Uchidy Masao (内田正雄, 1839–1876)¹², a także ich wpływ na japońskie koncepcje rasy, cywilizacji i Afryki zostały ukazane w rozdziale drugim. Fukuzawa, powtarzając za amerykańskimi podręcznikami do geografii, stosuje degradujący ludność czarnoskórą podział na rasy. Pośród rasy białej/europejskiej, żółtej/azjatyckiej, czerwonej/amerykańskiej, czarnej/afrykańskiej, brązowej/wyspiarskiej, wyróżnia jeszcze cztery stany: chaos, barbarzyństwo, nieucywilizowanie oraz „oświecenie i cywilizację”. Ta pierwsza, czyli chaos, znajduje się najniżej w hierarchii, a ludzie ją reprezentujący, m.in. ludność z Afryki, zachowaniem przypomina zwierzęta. Co wydaje się ciekawe i szczególnie istotne w kształtowaniu się światopoglądu Japończyków na początku okresu Meiji, to pozytywny opis Madagaskaru. Choć Fukuzawa uznawał ludy afrykańskie za barbarzyńskie, ordynarne oraz pozbawione wykształcenia, społeczeństwo zamieszkujące Madagaskar postrzegał niemal jako wzór do naśladowania dla Japończyków, którzy po

⁷ Morishima Chūryō – lekarz, dramaturg, poeta i uczony. Autor licznych sztuk teatralnych. Znany również z takich dzieł, jak m.in. *Kômō zatsunwa* (紅毛雜話, Opowieści rozmaite rudowłosych, 1787).

⁸ Shiba Kōkan – malarz związany ze środowiskiem *rangaku*. Pośród obrazów *yōga* (w stylu zachodnim), czy *ukijyo-e* (drzeworytów) tworzył również mapy świata. Jest autorem m.in. ilustrowanej książki o teorii Kopernika pt. *Kopperu temmon zukai* (刻白爾天文図解, Ilustrowane objaśnienie astronomii Kopernika, 1808).

⁹ Yamamura Saisuke – geograf, uczony. W młodości był uczniem Ōtsuki Gentaku, znanego lekarza i uczonego *rangaku*. W swoich pracach odwoływał się do licznych publikacji w języku chińskim, jak i holenderskim. Jest autorem *Teisei zōyaku Sairan igen* (訂正増訳采覧異言, Poprawiona i uzupełniona o dodatkowe tłumaczenia wersja rozmaitych obrazów i dziwnych słów, 1799).

¹⁰ Mitsukuri Genpo – lekarz, który zainteresował się medycyną zachodnią, a następnie wiedzą zachodnią. Tłumaczył prace medyczne. Nauczał *rangaku* Shōgo, którego adoptował, a następnie stworzył z nim prace z zakresu geografii.

¹¹ Mitsukuri Shōgo – geograf, adoptowany zięć Mitsukuriego Genpo. Wraz z teściem jest autorem takich prac, jak m.in. *Shinsei yochi zen-zu* (新製輿地全圖, Nowa kompletna mapa świata, 1844) oraz *Kon'yo zushiki* (坤輿圖式, Przegląd geografii świata, 1845).

¹² Uchida Masao – uczony *rangaku*, geograf. W młodości uczył się w Kaigun denshūjo, akademii morskiej w Nagasaki, gdzie pobierał nauki od holenderskich instruktorów. W 1862 r. został wybrany przez siogunata do pełnienia roli reprezentacyjnej podczas delegacji do Holandii. Podczas swoich podróży zbierał cenne źródła, które później wykorzystał w swoich publikacjach, w tym w najsłynniejszej *Yochi shiryaku*.

wielu latach samoizolacji powinni byli modernizować własny kraj. Reformy przeprowadzone na Madagaskarze i handel z krajami zachodnimi doprowadził do rozwoju tego państwa-wyspy, co stanowiło swoisty drogowskaz dla Japonii.

Fukuzawa zakładał możliwość postępu, co Sztafiej określił perspektywą oświeceniową (s. 81). Podobny punkt widzenia przyjął Uchida Masao w swoim najwybitniejszym dziele *Yochi shiryaku* (興地誌略, Kompendium geografii świata, 1870). Można odnieść wrażenie, że jest to jeden z centralnych badaczy przywołanych w monografii Sztafiej. W swojej pracy Uchida położył nacisk na szczegółowość opisów i rycin. Zafascynowany fotografią wzbogacił swoje opracowanie o ilustracje sporządzone na podstawie wykonywanych fotografii. Oczywiście autor *Yochi shiryaku* powieł w niej perspektywę europocentryczną, co zostało wykazane przez Sztafiej, choć – co warto odnotować – nie pozostał bezkrytyczny. Sceptycznie podchodził do handlu niewolnikami, a także podkreślał, iż nie istnieje niepodważalny, naukowy dowód na wyższość rasy białej nad czarną. Zdaniem Uchidy na los czarnoskórych wpływał także brak dostępu do wykształcenia i autorytetów do naśladowania.

Fukuzawa i Uchida zbudowali podwaliny nauki o geografii świata w Japonii. Ich prace wykorzystywano jako podręczniki na wczesnym etapie kształtowania się japońskiego systemu edukacji. Jednak z czasem zaczęły powstawać inne publikacje, które zostały przeanalizowane przez Sztafiej w rozdziale

trzecim (szkoły podstawowe) i czwartym (szkoły ponadpodstawowe). Co istotne, autor zbadał wizerunek Afrykanów subsaharyjskich, uwzględniając przemiany systemu edukacji, które zachodziły na tle istotnych wydarzeń geopolitycznych i historycznych. Jest to zdecydowanie najważniejsza część pracy Sztafiej, ponieważ autor udowadnia tam, że Japończycy nie zawsze kopiowali bezkrytycznie zachodnie idee, ale dostosowywali je także do swoich potrzeb, uwzględniając przy tym panujące trendy.

W podręcznikach zauważalna jest zmiana narracji z europocentrycznej na japonocentryczną. Już w latach 1890–1900 pojawiły się pierwsze publikacje, w których Japończycy – w przeciwieństwie do prac z lat poprzednich – zostali zaliczeni do kategorii narodów cywilizowanych. Ponadto, za sprawą zmieniającej się pozycji Japonii na arenie międzynarodowej, zaczęto kłaść nacisk na kwestie moralne i promowanie nacjonalizmu wśród młodzieży. Szczególnie istotne wydarzenia, czyli wojny chińsko-japońskie (1894–1895) oraz wojna rosyjsko-japońska (1904–1905) spowodowały, że zajęcia z geografii skupiały się głównie wokół pozycji Japonii na mapie świata, jak i jej ekonomicznych oraz politycznych relacji z innymi rozwiniętymi państwami. Z tego też powodu niekiedy pomijano Afrykę, z którą rosnące w siłę Cesarstwo Wielkiej Japonii nie posiadało bliższych stosunków. Sytuacja ta uległa zmianie po pierwszej wojnie światowej, kiedy to po raz pierwszy w podręcznikach dla szkół podstawowych zamieszczono informacje o relacjach japońsko-afrykańskich. Jak zauważa Sztafiej, taka

zmiana miała związek z próbami ekspansji na lokalne rynki przez Japończyków (s. 147). Co więcej, w tym czasie zaczęły pojawiać się również krytyczne opinie na temat rasistowskich działań białych ludzi w Afryce. Było to związane z rosnącym napięciem politycznym między Japonią a krajami anglosaskimi, które eskalowało i doprowadziło do wybuchu drugiej wojny światowej, przynosząc katastrofalne skutki dla ludzkości. Między 1937 a 1945 rokiem japońskie podręczniki do szkół podstawowych, jak i ponadpodstawowych były przepełnione propagandą wojenną. Czarnoskóra ludność nadal była opisywana jako ta o najniższym poziomie rozwoju. Jednak zwracano uwagę na historię kolonizacji Afryki Subsaharyjskiej, tym samym krytykując imperializm zachodni.

Autor *Afrykańskiego Innego w Japonii* podjął się niezwykle trudnego zadania przeanalizowana japońskich podręczników w latach 1868–1945. Usystematyzowane przedstawienie zmieniającego się obrazu czarnoskórych w Japonii umożliwia dogłębne zapoznanie się z procesem inkorporacji zachodnich teorii, jak i tworzeniem rodzimych narracji, które są ściśle powiązane z polityką. Tym samym Sztafiej, być może nieświadomie, zdaje się przypominać czytelnikom, jak istotne jest jej miejsce w procesie kształcenia społeczeństwa. Napisana przez japonistę książka jest zatem odpowiednia nie tylko dla specjalistów z tej właśnie dziedziny czy historyków, ale także politologów oraz socjologów. Fakt, że autorem recenzowanej monografii jest właśnie japonista, niezwykle podnosi wartość książki,

gdyż analizowany materiał składa się w większości ze źródeł i opracowań w języku japońskim. Czytelnik odnajdzie w tej publikacji również przetłumaczone na język polski fragmenty z wybranych podręczników, które – jak mogłoby się zdawać – ze względu na cel i czasy, w których powstały, nie należą do aż tak fascynującej lektury. Warto jednak zaznaczyć, że autor wyselekcjonował takie wyimki, które stanowią idealne dopełnienie treści, w żaden sposób nie przytłaczając czytelnika zbędnymi informacjami. I z całą pewnością nie dotyczą one tylko problematyki tytułowego „afrykańskiego Innego” w Japonii. Cytując słowa Uchidy Masao: „(...) człowiek nie może wiedzieć, że to, co uznaje dziś za dobre, w przyszłości będzie uważane za złe. Wszystko zależy bowiem od braku lub posiadania wiedzy, gdyż nader często zdarza się, że kiedyś coś uznawane było za piękne, a obecnie zdajemy sobie sprawę, że było złe” (s. 81).

Takie publikacje, jak ta autorstwa Przemysława Sztafieja, są wartościowym źródłem wiedzy o „innym”, a w tym konkretnym przypadku o relacjach społeczno-kulturowych między dwojgiem „innych”, choć ukazanych z perspektywy wyłącznie jednej strony. Warto polecić to interesujące studium każdemu, kto chciałby dowiedzieć się czegoś o wschodnioazjatyckiej percepcji odmienności i dyskusji o niej. Wnioski z takiej lektury mogą okazać się zaskakujące!

Emilia Wajs